

มูลเหตุแห่งการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช: ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ และพลังจากท้องถิ่น

.....

จุฬามาศ ประมูลมาก¹

ความหมายของอนุสาวรีย์

ตามการให้ความหมายของราชบัณฑิตยสถาน “อนุสาวรีย์” หมายถึง สิ่ง
ที่สร้างไว้เป็นที่ระลึกถึงบุคคลหรือเหตุการณ์สำคัญเป็นต้น เช่น อาคาร หลุมฝังศพ
รูปปั้น¹ อันเป็นความหมายที่สั้น กระทัดรัด และครอบคลุมบทบาทหน้าที่ของสิ่งก่อสร้าง
แห่งหนึ่ง ๆ ที่ได้รับการขนานนามว่า “อนุสาวรีย์”

แต่ในความเป็นจริงแล้ว อนุสาวรีย์แต่ละแห่งได้แสดงบทบาทหน้าที่ที่ยิ่ง
ใหญ่ไปกว่าเครื่องเตือนใจให้ระลึกถึงบุคคลหรือเหตุการณ์สำคัญ อนุสาวรีย์ยังม
ีความหมายรวมไปถึง

สิ่งเตือนใจให้ระลึกถึงการประกอบคุณงามความดีอันเป็นประโยชน์แก่ส่วน
รวมอย่างใหญ่หลวงของบุคคลหรือกลุ่มชน รวมถึงความเสียสละเพื่อชาติและ
วีรกรรมในการรักษาความมั่นคงและเอกราชอธิปไตยด้วย นอกจากนี้แล้ว
อนุสาวรีย์ยังเป็นที่รวมพลังจิตของชนส่วนใหญ่ให้เกิดความสามัคคี รักชาติ และ

¹ อาจารย์ประจำโครงการเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์

¹ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525, พิมพ์ครั้งที่ 5
(กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, 2538), น. 916.

เป็นแบบฉบับแห่งเกียรติยศที่ชนรุ่นหลังพึงเคารพยกย่องเทิดทูนเพื่อจดจำเป็น
ตัวอย่างที่จะประพฤติตาม²

ตามความหมายนี้ อนุสาวรีย์จึงเป็นมากไปกว่า “รูปเคารพ” ซึ่งเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อระลึกถึงบุคคลหรือเหตุการณ์หรืออุดมการณ์ อันเป็นอนุสาวรีย์ในโลกทัศน์ของสังคมไทยก่อนหน้าที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ของพระองค์ขึ้นในปี พ.ศ. 2451

“อนุสาวรีย์” ตามความหมายของคำว่า monument เป็นเครื่องมือของรัฐในอันที่จะสร้างเอกภาพทางประวัติศาสตร์ซึ่งถูกสร้างขึ้นโดยรัฐ ทั้งที่เป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิและรัฐชาติ ซึ่งวิธีการที่รัฐจะทำให้คนยึดถือประวัติศาสตร์ที่สร้างขึ้นได้ก็โดยอาศัยระบบการศึกษามวลชน การสื่อสารมวลชน พิธีกรรม และอนุสาวรีย์ ซึ่งเป็นการเลือกหยิบเอาประวัติศาสตร์ส่วนที่รัฐจะใช้ประโยชน์มาสร้างให้เห็นเป็นรูปธรรม เข้าถึงได้ง่าย เราอารมณได้ตี³ ทำให้อนุสาวรีย์จำต้องถูกสร้างไว้ในที่สาธารณะเพื่อที่มหาชนจะเข้าถึงได้โดยง่าย ในขณะที่ “รูปเคารพ” จะมีที่ทางวางไว้เฉพาะ

โดยทั่วไปแล้ว อนุสาวรีย์แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทด้วยกันคือ อนุสาวรีย์ทั่วไป หมายถึง สิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงเหตุการณ์ที่สำคัญอันเกิดขึ้นในท้องถิ่นนั้น ๆ ซึ่งอาจจะสร้างขึ้นในลักษณะสถาปัตยกรรมแบบใดแบบหนึ่ง หรือสร้างเป็นรูปบุคคลแต่ไม่ได้จำลองเป็นรูปเหมือนจากบุคคลที่เสียชีวิต⁴ อนุสาวรีย์ประเภทที่ 2 คือ อนุสาวรีย์บุคคลสำคัญ ซึ่งมีทั้งที่เป็นอนุสาวรีย์พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศ์ในราชวงศ์ กับอนุสาวรีย์บุคคลสำคัญทั่วไป อนุสาวรีย์พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศ์ในพระราชวงศ์ หมายถึง อนุสาวรีย์ของพระมหากษัตริย์ในพระบรมราชจักรีวงศ์ พระมหากษัตริย์ในยุคสมัยอื่น เจ้านายซึ่งเป็นเชื้อสายในพระบรมราชจักรีวงศ์ และพระราชวงศ์ของพระมหากษัตริย์ในยุคสมัยอื่น ซึ่งบุคคลเหล่านี้ได้ประกอบกรณียกิจอันเป็นคุณประโยชน์อย่างยิ่งใหญ่แก่ประเทศชาติในยุคสมัยต่าง ๆ ตามที่มีเรื่องราวปรากฏในเอกสารหรือหลักฐานทางประวัติศาสตร์และ

² ฉวีงาม บุญเจริญ, “การก่อสร้างอนุสาวรีย์แห่งชาติและการจำลองพระพุทธรูปสำคัญ,” ศิลปากร 28 (พฤษภาคม 2527): 43.

³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “สงครามอนุสาวรีย์กับรัฐไทย”, ใน ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2538), น. 94.

⁴ ฉวีงาม มาเจริญ, เรื่องเดิม, น. 43.

โบราณคดี อนุสาวรีย์ของพระมหากษัตริย์เรียกว่า “พระบรมราชานุสาวรีย์” ถ้าเป็นบุคคลที่มียศต่ำลงมาและพระราชวงศ์เรียกว่า “พระอนุสาวรีย์” อนุสาวรีย์ประเภทนี้นิยมสร้างเป็นรูปเหมือน

อนุสาวรีย์ในกรุงเทพฯ

ในเขตพื้นที่ของกรุงเทพมหานคร ปรากฏอนุสาวรีย์ทั้งในแบบอนุสาวรีย์ทั่วไปและอนุสาวรีย์บุคคลสำคัญอยู่หลายแหล่งด้วยกัน อาทิ อนุสาวรีย์ทหารอาสา (มุขสนามหลวงด้านทิศเหนือ) อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย (ถนนราชดำเนิน) อนุสาวรีย์ชัยสมรภูมิ (ถนนพหลโยธิน) พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พลับพลาพระราชพิธีหน้าวัดราชนัดดาราม) พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (เชิงสะพานปทุมบรมราชานุสรณ์ ฝั่งพระนคร) พระบรมรูปทรงม้า พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (สวนลุมพินี) เป็นต้น ซึ่งจะเห็นได้ว่าต่างเป็นอนุสาวรีย์ที่สร้างอยู่บนพื้นที่กรุงเทพมหานครฝั่งพระนครแทบทั้งสิ้น ส่วนในฝั่งธนบุรีนั้น ปรากฏอนุสาวรีย์ที่สำคัญสุดเพียงแห่งเดียวก็คือ พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชประดิษฐานอยู่ที่วงเวียนใหญ่

ในด้านสถาปัตยกรรม อนุสาวรีย์แห่งนี้จัดเป็นอนุสาวรีย์ตามความหมายของ monument อย่างแท้จริง ตั้งแต่ขั้นตอนของการเลือกรูปแบบอนุสาวรีย์ ลักษณะของพระบรมรูปซึ่งยึดตามเนื้อหาในประวัติศาสตร์เป็นหลักของการสร้าง รวมถึงสถานที่ตั้งซึ่งเป็นจุดตัดของถนนหลายสายและเป็นย่านชุมชนที่สำคัญของพื้นที่ ทำให้เกิดความโดดเด่นและเป็นที่สาธารณะที่คนทั่วไปจะเข้าถึงอนุสาวรีย์ได้โดยสะดวก

แต่เมื่อพิจารณาถึงความหมายที่ซ่อนเร้นอยู่ในอนุสาวรีย์แห่งนี้แล้ว เราจะพบว่ามันเต็มไปด้วยความเชื่อ ความศรัทธาของ “คนฝั่งธน” ที่มีต่อองค์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช อันมีรากฐานที่มาจากประวัติศาสตร์ผสมกับตำนาน นิทาน และเรื่องเล่า (อันรวมถึงการเล่าลือต่าง ๆ นานา) เทนือสิ่งอื่นใดคือ สำนึกในความเป็น “คนฝั่งธน” ผสมผสานกันจนกลายมาเป็นพลังที่เข้มแข็งและทรงอำนาจมากพอที่จะผลักดันให้เกิดการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์แห่งนี้ขึ้นมาได้ อนุสาวรีย์แห่งนี้จึงมิได้เกิดขึ้นอย่างโดดเดี่ยวโดยไม่มีปฏิสัมพันธ์กับสังคมรอบข้าง หากแต่เต็มไปด้วยเนื้อหาของความเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทยและสังคมของกรุงเทพมหานครในช่วงเวลาดังกล่าวไว้อีกด้วย ซึ่งเป็นสิ่งที่จะช่วยให้ภาพของประวัติศาสตร์ธนบุรีสมัยใหม่ชัดเจนยิ่งขึ้น

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ในความทรงจำของราชสำนักรัตนโกสินทร์

ผู้คนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มีประสบการณ์ร่วมในสงครามคราวเสียกรุงครั้งที่ 2 และการกอบกู้บ้านเมือง ยังคงจดจำและระลึกถึงพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าตากสินได้เป็นอย่างดี ดังจะเห็นได้จากคราวที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและสมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสีหนาทรับสั่งให้ชุดพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้นมาพระราชทานเพลิง ณ วัดอินทาราม เมื่อปี จ.ศ. 1146 (พ.ศ. 2327) บรรดาเจ้าจอมฝ่ายในซึ่งเป็นข้าราชการครึ่งแผ่นดินกรุงธนบุรี “คิดถึงพระคุณชวนกันร้องไห้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ทรงพระพิโรธ ดำรัสสั่งให้ลงพระราชอาญาโทษหลังทั้งสิ้น”⁵ แสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดีที่ยังคงมีอยู่แม้ว่าพระองค์จะสวรรคตไปแล้วก็ตาม บรรดาข้าราชการฝ่ายในเหล่านี้คือผู้ที่จดจำและทำหน้าที่ถ่ายทอดเรื่องราวต่าง ๆ ของสมเด็จพระเจ้าตากสินในราชสำนักของรัตนโกสินทร์ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกล่าวว่า ทรงรู้เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสิน พระกิริยาอัชฌาสัย รวมถึงการยกย่องเป็นอย่างดี เพราะทรงคุ้นเคยอยู่กับบรรดาเจ้านายผู้หญิง ลูกหลานของสมเด็จพระเจ้าตากสินอยู่มาก⁶

ในหมู่ชนชั้นชั้นนำไทย เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินในส่วนที่ได้รับการจดจำกันได้มากที่สุดคือ พระราชกรณียกิจในการกอบกู้เอกราชของชาติภายหลังจากการพ่ายแพ้สงครามและกรุงศรีอยุธยาโดนทำลายพินาศลงไป เหตุการณ์ดังกล่าวได้สร้างบาดแผลให้กับประวัติศาสตร์ของชาติอย่างมาก ดังนั้น การที่มีวีรบุรุษมากระทำการกอบกู้เอกราชและศักดิ์ศรีของชาติจึงเป็นเรื่องที่ควรจดจำเป็นอย่างยิ่ง นอกเหนือไปจากเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับความกล้าหาญในการสงครามแล้ว เรื่องของพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินก็เป็นที่ยึดจำกันได้มากอีกเรื่อง

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์: ฉบับตัวเขียน ประชุมพงศาวดารฉบับราชบุรุษ ภาคที่ 1, บรรณาธิการโดย นิธิ เอียวศรีวงศ์ และชำระต้นฉบับโดย นฤมล ธีรวัฒน์ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2539), น. 49.

⁶ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พิมพ์ครั้งที่ 6, (ม.ป.ท., 2526), น. 50-51. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวปีบุษบากร).

หนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์ช่วงท้ายพระชนม์ชีพที่หลักฐานส่วนมากได้ระบุว่า ทรงมีอาการเสียสติ ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาที่อาจจะเกิดขึ้นกับใครก็ได้ แต่สำหรับกษัตริย์แล้ว ไม่เคยมีปรากฏในลักษณะนี้มาก่อน ความทรงจำเกี่ยวกับพระราชประวัติในช่วงท้ายพระชนม์ชีพจึงถูกบอกเล่าอยู่หลายสำนวนและเต็มไปด้วยความสงสารในชะตากรรมดังกล่าว จนเป็นที่มาของการสร้างเนื้อหาทางประวัติศาสตร์สำนวนใหม่ที่เกี่ยวข้องกับอาการป่วยและกรณีสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าตากสิน

อาจจะกล่าวได้ว่า ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ชนชั้นนำของไทยเป็นกลุ่มที่ผลิตงานประวัติศาสตร์ออกมามากที่สุด ทั้งนี้เป็นเพราะเป็นกลุ่มที่ได้รับการศึกษาและเข้าถึงข้อมูลต่าง ๆ ได้ง่าย จารึกของการบันทึกเหตุการณ์ในอดีตและการเก็บรวบรวมพงศาวดารและหนังสือต่าง ๆ เป็นเรื่องของกลุ่มชนชั้นนำไม่ใช่หน้าที่ของสามัญชน ดังนั้นงานประวัติศาสตร์ส่วนมากจึงถูกสร้างสรรค์ขึ้นภายในราชสำนักเป็นหลัก

ตัวอย่างงานชิ้นสำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงทัศนคติและการรับรู้เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินในระดับราชสำนัก คือ

1. พระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง “ราษฎรพึงระลึกถึงพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดิน” พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2457⁷

ในบทความเรื่อง “ราษฎรพึงระลึกถึงพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดิน” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกล่าวถึงหน้าที่ของราษฎรในแผ่นดินที่จะต้องจงรักภักดี คิดถึงพระเดชพระคุณของพระเจ้าแผ่นดินให้มาก ไม่สมควรจะลบหลู่หรือทำลายพระเดชพระคุณ ถึงแม้ว่าจะทรงเคยทำความผิดมาบ้าง โดยได้ทรงยกตัวอย่างเรื่องของพระเจ้าอยู่หัวเอกทัศและสมเด็จพระเจ้าตากสินว่า แม้ว่าพระเจ้าเอกทัศจะทรงมีความผิดทำให้แผ่นดินเป็นจลาจลต่าง ๆ นานาถึง 8 ปี 9 ปี แต่ก็ไม่มีใครกบฏทรยศล้างทำลาย สู้ทนเป็นข้าแผ่นดินจนเสียเมืองแก่พม่า แม้ภายหลังจะเสด็จสวรรคตไปแล้ว ก็ยังมีผู้มาทำพระศพถวายพระเพลิงให้ก็เพราะยังมีผู้

⁷ หนังสือชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ ได้ทรงพระนิพนธ์คำอธิบายไว้ในการจัดพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2457 ว่า ได้คัดสำเนาจากหอพระสมุดวชิรญาณบ้าง พบร่างในท้องอาลักษณ์บ้าง แต่มีอยู่จำนวนไม่มากนัก เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเฉพาะเวลาที่ทรงว่างจากราชการเท่านั้น และพระราชนิพนธ์ก็มักจะค้างอยู่ไม่จบเสียโดยมาก อย่างไรก็ตาม เรื่องต่าง ๆ ที่ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ล้วนแต่น่ารู้และไม่ได้ล้าสมัยไปแต่อย่างใด ซึ่งจะเป็นประโยชน์แก่นักโบราณคดีและนักประวัติศาสตร์ตลอดจนผู้สนใจในเหตุการณ์ต่าง ๆ.

คิดถึงพระเดชพระคุณอยู่^๘ มีเนื้อความตอนหนึ่งกล่าวว่า

เจ้าตากสินรวบรวมคนตั้งแผ่นดินต่อรบพม่าคืนแผ่นดินไทยตั้งเป็นเอกราชขึ้นได้ แต่ต้นทำให้เป็นโทษทุกซ์แก่คนที่ไมเข้าด้วย แลทำไม่ได้ตั้งใจเท่าไรด้วยความร้ายกาจ แต่เพราะการที่ประพุดนั้นเป็นความรักษาคนทั้งปวงโดยมากก็มีผู้ยกบุญของคุณว่าเป็นคนดีจนได้เป็นใหญ่ในแผ่นดินสยามอันนี้ เท่ากับที่พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนได้ครองมา ครั้นภายหลังเสียอารมณคึกคึกไป ทำให้ราษฎรร้อนรนทั่วทุก... ถึงกระนั้น ก็ยังมีคนเป็นอันมากคิดถึงบุญคุณอยู่ ไม่ลบหลู่ปัจฉิมบุรุษที่เกิดในตระกูลนั้น ยังนับถือเป็นน้องเจ้าราชินิกุล เรียกว่าคุณเรียกว่าหม่อมอยู่จนทุกวันนี้ ว่ามานี้ให้เห็นว่า ท่านผู้เป็นเจ้าแผ่นดินได้ครองแผ่นดินมาแต่ละพระองค์ฯ มีพระเดชพระคุณแก่คนเป็นอันมาก ถึงมีความผิดความร้ายความชั่วเท่าใดฯ จะมาล้างความดีให้หลุดไปหมดก็ไม่ได้..^๙

ความดังกล่าวนอกจากจะชี้ให้เห็นถึงการรับรู้เรื่องสมเด็จพระเจ้าตากสินที่ยังมีอยู่ในราชสำนักรัตนโกสินทร์แล้ว วิถีกรรมของสมเด็จพระเจ้าตากสินยังเป็นสิ่งที่ควรแก่การยกย่องและลบล้างความผิดในกรณีอื่น ๆ ลงได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้นำเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมาเน้นให้เห็นถึงหน้าที่การจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ อันเป็นสิ่งที่ราษฎรพึงกระทำ

2. พระราชพิจารณาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2451¹⁰

ในเนื้อความดั้งเดิมของจดหมายเหตุ กรมหลวงนรินทรเทวีได้ทรงกล่าวถึงเรื่องราวในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าตากสินไว้ด้วย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอม

^๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ราษฎรพึงระลึกถึงพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดิน,” ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร: โรงพิมพ์สหกรณ์ขายส่งแห่งประเทศไทย, 2508), น. 6-7.

^๙ เรื่องเดียวกัน, น. 7-8.

¹⁰ เป็นพระราชพิจารณาเพื่อสืบหาผู้แต่งหนังสือจดหมายเหตุความทรงจำซึ่งเป็นบันทึกความทรงจำของผู้แต่งตั้งแต่สมัยแผ่นดินกรุงธนบุรีจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ โดยที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้วิธีการพิจารณาเนื้อความ ลักษณะวิธีการเขียน การเล่าเรื่องราวต่าง ๆ รวมถึงการใช้สรรพนามเอ่ยถึงบุคคลต่าง ๆ ซึ่งในที่สุดได้ทรงวินิจฉัยว่า ผู้แต่งหนังสือเล่มนี้คือ พระองค์เจ้ากุพระเจ้าน้องนางเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเรียกกันว่า “เจ้าครอกกวัดโพธิ์” และมีพระนามทรงกรมในรัชกาลที่ 4 ว่า “กรมหลวงนรินทรเทวี.”

เกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชวิจารณ์ว่า ผู้เขียนได้กล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินอย่างนับถือ โดย

...ใช้ถ้อยคำกล่าวถึงโดยความเคารพเหมือนอย่างลูกหลานเจ้ากรุงธนบุรีพูดตามที่ได้เคยฟังมาเป็นอันมาก เมื่อกล่าวถึงสัญญาวิปลาสก็กล่าวด้วยความเห็นใจว่าการบังเอิญเป็นไปเช่นนั้นด้วยเป็นเวลาเคราะห์กรรมและเป็นเวลาสิ้นบุญวาสนา เมื่อกล่าวถึงการครุร้ายต่างๆ ก็ค่อนข้างจะเป็นคำข้างอวดๆ ว่า เก่งกาจหรือใจคอเด็ดเดี่ยวอย่างเดียวกันกับลูกหลานขุนหลวงเสียกล่าวถึงขุนหลวงเสีย... และเป็นผู้กิริยาอัชฌาสัย เจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งลูกหลานเขาเล่ากันอยู่ว่า เมื่อจะรับสั่งกับใครๆ ย่อมเรียกพระองค์เองว่าพ่อ ดังนี้ข้าพเจ้าผู้คุ้นเคยในหมู่ลูกหลานเจ้ากรุงธนบุรีมาก คือ คุณปลัดเสงี่ยม บุตรพระพงษ์นรินทร์ได้เสด็จมา ทั้งได้คุ้นเคยกับเจ้านายผู้ทรงลูกหม่อมหมื่นองค์ จึงได้รู้เรื่องราวของเจ้ากรุงธนบุรีและพระกิริยาอัชฌาสัย ทั้งทราบถ้อยคำของลูกหลานเหล่านั้นเคยยกย่องกันอย่างไรด้วย¹¹

จากพระราชวิจารณ์ข้างต้นได้แสดงให้เห็นว่า ทรงรับรู้เรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินจากบรรดาเชื้อสายของพระองค์ที่อยู่ในราชสำนัก ทั้งที่เป็นเรื่องจริงตามพระราชพงศาวดาร และเรื่อง “เล่าลือ” ต่างๆ เช่นเรื่องของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ที่เชื่อกันในหมู่ลูกหลานของสมเด็จพระเจ้าตากสินว่าเป็นพระโอรสของพระองค์ ความข้อนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกล่าวถึงว่า “...เป็นเรื่องที่เขาเล่ากระซิบกันเป็นการเปิดเผย และพวกบุตรหลานเจ้ากรุงธนบุรีก็นับถือว่าเป็นพี่น้อง เหตุฉะนั้นจึงนับเกี่ยวข้องกันในเชื้อวงศ์เจ้ากรุงธนบุรี...”¹² เรื่องราวเหล่านี้ แม้จะด้อยในด้านหลักฐานข้อมูล แต่สิ่งที่สำคัญคือ เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า แม้แต่ในราชสำนักรัตนโกสินทร์ตอนต้นเอง เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินยังคงเป็นที่รับรู้กันอย่างแพร่หลายและเล่าสืบต่อๆ กันมาใน

¹¹ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว น. 50-51.

¹² เรื่องเดียวกัน, น. 121. เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้จะมีเรื่องเล่าลือเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินในกรณีต่างๆ อยู่อย่างมากในราชสำนัก แต่เรื่องที่เล่ากันว่าทรงหลบหนีออกจากกรุงธนบุรีเมื่อ พ.ศ. 2325 กลับไม่ถูกบันทึกไว้แต่อย่างใด.

หมู่ผู้สืบเชื้อสายของพระองค์

3. พระบรมราชาบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อง “เสือป่าคืออะไร” พระราชทานแด่เสือป่า วันศุกร์ 26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2454

พระบรมราชาบาทฉบับนี้ได้แสดงให้เห็นถึงความแพร่หลายในเรื่องวีรกรรมของสมเด็จพระเจ้าตากสินในฐานะที่เป็นวีรบุรุษของชาติ ซึ่งวีรกรรมของพระองค์ได้สอดคล้องกับความเป็นคนที่มิจิตใจแบบ “เสือป่า” อันเป็นพระราชนิยมในขณะนั้น

ต่อมาเมื่อเกิดจลาจลเสียกรุงแก่พม่า ก็มีเจ้ากรุงธนบุรีเป็นผู้ต้องลักษณะเสือป่าอย่างดี เป็นผู้กู้ชาติไทยไว้ได้เมื่อกรุงได้เสียแก่พม่า เพราะขุนหลวงสุรียาศน์อมรินทร์ผู้มีได้เป็นเสือป่า ชาติไทยเราได้กระจัดกระจายแตกฉาน เจ้ากรุงธนได้เป็นผู้รวบรวมคนไทยให้ตั้งตัวเป็นชาติขึ้นได้อีก นับว่าเป็นผู้ที่ได้ทำคุณประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองอย่างประเสริฐ ควรที่เราทั้งหลายจะจดจำกำหนดไว้ในใจไม่ควรจะนึกถึงเจ้ากรุงธนบุรีแต่ในตอนหลังเมื่อมีสติพินเพื่อนเสียแล้ว เพราะคนเสียจริตจะถือโทษไปหนักหนาทำไม อย่างไรๆ เจ้ากรุงธนบุรีก็ยิ่งดีกว่าพระเจ้าแผ่นดินบางองค์ มีขุนหลวงสุรียาศน์อมรินทร์เป็นต้น¹³

จะเห็นได้ว่า ในระดับราชสำนัก พระราชประวัติและวีรกรรมของสมเด็จพระเจ้าตากสิน เป็นสิ่งที่ได้รับการจดจำและเล่าสืบทอดกันมาอย่างไม่ขาดสาย โดยที่พระราชกรณียกิจในการสงครามกู้ชาติเป็นสิ่งที่ขนานนำไทยสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้มีความสำคัญเป็นอย่างมากในฐานะแบบอย่างที่ดีที่ควรปฏิบัติ ในส่วนของพระราชประวัติ เหตุการณ์ช่วงท้ายพระชนม์ชีพได้รับการจดจำมากที่สุด แต่ได้มีการอธิบายให้เห็นว่าไม่ใช่สิ่งสำคัญเมื่อเทียบกับพระราชกรณียกิจของพระองค์

สมเด็จพระเจ้าตากสิน
ในทัศนคติและการรับรู้ของสามัญชน

เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสิน นอกจากจะเป็นที่รับรู้ของคนในราชสำนักแล้ว ยังแพร่หลายในหมู่คนธรรมดาสามัญชนทั่วไปเช่นกัน และมีลักษณะที่

¹³ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, “เสือป่าคืออะไร,” ใน ปลูกใจเสือป่า (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2530), น. 4.

โลดโผน เต็มไปด้วยเรื่องราวอภินิหาร จินตนาการ และคำร่ำลือต่างๆ นานา เรื่องราวของพระองค์ถูกถ่ายทอดผ่านสื่อแขนงต่างๆ มากมาย มีทั้งที่เป็นหนังสือ ประวัติศาสตร์ ที่ค้นคว้าศึกษาจากหลักฐานประเภทต่างๆ รวมถึงหลักฐานประเภท “คำบอกเล่า” ที่ได้ยินได้ฟังมารวมอยู่ด้วย นอกจากนี้ยังปรากฏในงานประพันธ์ ประเภทนิยายอิงประวัติศาสตร์และบทละครอีกด้วย งานกลุ่มนี้มักจะได้รับค่านิยมจากผู้อ่านเนื่องจากการผ่านการวิเคราะห์และเรียบเรียงโดยผู้แต่งมาแล้ว มีการใช้ภาษาที่ร่วมสมัยทำให้เกิดความเข้าใจและเข้าถึงเนื้อความได้ง่ายกว่าเอกสารสมัยเก่า ทำให้เรื่องราวในอดีตอันยาวไกลกลายมาเป็นสิ่งที่ใกล้ตัวผู้อ่าน เสมือนเป็นผู้ใกล้ชิดที่รับรู้เรื่องราวในแง่มุมต่างๆ ขององค์สมเด็จพระเจ้าตากสินด้วยตนเอง

1. อภินิหารบรรพบุรุษ

ตีพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกโดยสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าปิยภักดินารถ สุประดิษฐ์ พ.ศ. 2473¹⁴

เนื้อความส่วนใหญ่จากหนังสือ *อภินิหารบรรพบุรุษ* ได้ถูกกล่าวซ้ำในงานรุ่นต่อๆ มาอีกหลายชิ้นด้วยกัน โดยเฉพาะเรื่องปาฏิหาริย์ที่เกิดขึ้นในวัยเยาว์ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน เช่น เรื่องอุเทลิอมใหญ่เข้าไปซดเป็นทักษิณาวตอยู่ในกระดัง โดยรอบเด็กชายสิน¹⁵ เรื่องการทำนายดวงชะตาของซินแสจีน ที่ทำนายไว้ว่าทั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าและสมเด็จพระเจ้าตากสินซึ่งในขณะนั้นยังผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ จะได้เป็นพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์ ซึ่งเป็นเนื้อความที่ไม่ปรากฏอยู่ในหลักฐานชิ้นอื่น การอธิบายความโดยพิสดารและเต็มไปด้วยเรื่องของบุญญาภินิหารเช่นนี้ ทำให้เป็นที่จดจำของผู้อ่านได้เป็นอย่างมาก

2. บทละครเรื่อง “พระเจ้ากรุงธนบุรี”

บทประพันธ์ของหลวงวิจิตรวาทการ แสดงเป็นละครเวทีในปี พ.ศ. 2480

บทละครเรื่องนี้แต่งขึ้นในช่วงที่รัฐบาลไทยได้ส่งเสริมอุดมการณ์ว่าด้วย

¹⁴ หนังสือเล่มนี้ต้นฉบับเป็นสมุดไทย กระดาษข่อยขาวตัวหมึก 2 เล่ม มีเนื้อความกล่าวถึงพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสิน และพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นเอกสารที่มีปัญหาเรื่องของผู้แต่ง ซึ่งเดิมเชื่อว่าเป็นผลงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ แต่จากการวิเคราะห์เนื้อความบางตอนแล้วทำให้นักวิชาการหลายท่านตั้งข้อสังเกตว่า อาจจะเป็นผลงานการประพันธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส.

¹⁵ *อภินิหารบรรพบุรุษ*, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473), น. 2. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าปิยภักดินารถ สุประดิษฐ์).

ความรักชาติ บทละครหลายเรื่องที่หลวงวิจิตรวาทการประพันธ์ขึ้นล้วนแล้วแต่มีเนื้อหาเกี่ยวกับวีรกรรมของการต่อสู้เพื่อชาติ ศาสน์ กษัตริย์ และเน้นในแนวคิดของความสามัคคีเป็นหลัก หลวงวิจิตรวาทการได้ดำเนินเรื่องส่วนสำคัญให้เป็นไปตามประวัติศาสตร์ โดยเพิ่มตัวละครขึ้นบางตัวเพื่อทำหน้าที่ดำเนินเรื่อง สิ่งต่างออกไปจากพระราชพงศาวดารคือ ผู้ประพันธ์ได้บรรยายพระอุปนิสัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินรวมถึงเหตุการณ์ในช่วงท้ายรัชกาลโดยยึดตามความในหนังสือ “จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” เป็นหลัก เพื่อใช้อธิบายว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินไม่ได้ทรงโหดร้าย บ้าคลั่ง ฆ่าคน เขียนพระ ดังที่ผู้แต่งพงศาวดารได้กระทำให้คนเข้าใจผิดเป็นอันมาก¹⁶ อาจกล่าวได้ว่า ละครเรื่อง “พระเจ้ากรุงธนบุรี” ซึ่งจัดแสดงโดยกรมศิลปากร เป็นอุปราณที่ดีในการสื่อความพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าตากสินให้ประชาชนได้รับรู้โดยทั่วกัน

3. นวนิยายอิงประวัติศาสตร์เรื่อง ใครฆ่าพระเจ้ากรุงธน

บทประพันธ์ของหลวงวิจิตรวาทการ (พ.ศ. 2474) แสดงเป็นละครเวทีในปี พ.ศ. 2483¹⁷ พิมพ์ครั้งแรกใน เพลิจิตต์รายสัปดาห์ รวมพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือชุดรวมนวนิยายของ พล.ต. หลวงวิจิตรวาทการ เมื่อ พ.ศ. 2494

นวนิยายเรื่องนี้ หลวงวิจิตรวาทการเขียนขึ้นเพื่อบอกเล่าเหตุการณ์ในช่วงท้ายรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสิน โดยได้ทราบข้อเท็จจริงบางประการจากบุคคลผู้หนึ่งซึ่งสืบเชื้อสายตรงจากสมเด็จพระเจ้าตากสิน ดังที่หลวงวิจิตรวาทการได้ชี้แจงไว้ในหน้าคำนำของการพิมพ์ครั้งแรกว่า

...เมื่อราวปีหนึ่ง ก่อนเขียนเรื่องนี้ ท่านผู้มีเกียรติผู้หนึ่งซึ่งสืบเชื้อสายตรงสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และเป็นผู้ใหญ่่มากพอที่จะไม่พูดอะไรเล่น ๆ กับข้าพเจ้า ท่านยืนยันพร้อมด้วยหลักฐานคำบอกเล่าที่ท่านได้ยินได้ฟังและจดจำสืบต่อกันมาว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้ถูกประหารที่บ่อมวิชัยประสิทธิ์ในวันที่ 5 เมษายน พ.ศ. 2324 อย่างที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร แต่มาลิ้นพระชนม์เมื่อ

¹⁶ หลวงวิจิตรวาทการ, “ปาฐกถาเรื่อง ‘พระเจ้ากรุงธนบุรี,’ ” ศิลปากร 1 (สิงหาคม, 2480) : 28.

¹⁷ จัดการแสดงขึ้นเพื่อเผยแพร่พระราชประวัติและสนับสนุนการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ ซึ่งหลวงวิจิตรวาทการเป็นหนึ่งในคณะกรรมการชุดนั้นด้วย.

3 ปีภายหลัง และสิ้นพระชนม์ด้วยฆาตกรรม ถูกด้อย่างทารุณในขณะที่ทรง
เจริญวิปัสสนากรรมฐานอยู่ในถ้ำ... ส่วนคนที่ถูกประหารที่ป้อมวิชัยประสิทธิ์นั้น
เป็นคนอื่น ไม่ใช่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี¹⁸

แม้ว่าเรื่องที่ผู้ใหญ่ว่านั่นเล่าให้หลวงวิจิตรวาทการฟังจะมีความน่าเชื่อถือเพียงใดก็ตาม แต่ก็ยังเป็นเพียงเรื่องที่ไดยินได้ฟังและจดจำสืบทอดกันมาเท่านั้น ถ้าสามารถหาเอกสารใดมายืนยันเรื่องดังกล่าวได้ก็สมควรเชื่อว่าเป็นเรื่องจริง ดังนั้นจะเขียนเรื่องนี้ในลักษณะของงานประวัติศาสตร์ไม่ได้ หลวงวิจิตรวาทการจึงเขียนในรูปของนวนิยายแทน โดยลงพิมพ์ในหนังสือ *เพลนจิตต์รายสัปดาห์* และได้รับความนิยมจากมหาชนเป็นอย่างมาก

ผลสะท้อนที่สำคัญของนวนิยายเรื่องนี้คือ ก่อให้เกิดคำถามถึงความเป็นจริงในเนื้อเรื่องอย่างกว้างขวาง และได้กลายมาเป็นแนวคิดใหม่ที่ว่าด้วยเหตุการณ์ในช่วงท้ายพระชนม์ชีพของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ซึ่งในปัจจุบันความเชื่อนี้ก็ยังคงมีปรากฏอยู่ อาทิ บทความของนายทองอยู่ พุฒพัฒน์ (อดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดธนบุรี) เรื่อง “ความจริงของมหาราชที่ควรฝาก” (2497) และหนังสือของภิกษุณีวรมัย์ กบิลสิงห์เรื่อง *ใครฆ่าพระเจ้าตากสิน* ซึ่งมีเนื้อหาโดยรวมคล้ายกับนวนิยายของหลวงวิจิตรวาทการ ต่างกันเพียงรายละเอียดและการค้นข้อมูลเท่านั้น โดยงานของนายทองอยู่เป็นการตีความประวัติศาสตร์และพงศาวดารใหม่ โดยมองว่า การทำงานของผู้บันทึกพระราชพงศาวดารและนักประวัติศาสตร์เต็มไปด้วยอคติและข้อกล่าวหา โดยเฉพาะข้อกล่าวหาว่าพระองค์ทรงเสียสติ ทารุณโหดร้าย ซึ่งนายทองอยู่ไม่เชื่อว่าเป็นเช่นนั้นจึงเขียนบทความขึ้นนี้มาเพื่อเผยแพร่ความจริงให้สังคมได้รับรู้ความจริง¹⁹ ส่วนงานของภิกษุณีวรมัย์ เป็นการใช้ข้อมูลทางจิตวิญญาณโดยการสนทนากับดวงพระวิญญาณของสมเด็จพระเจ้าตากสิน อย่างไรก็ตาม หนังสือและบทความทั้งสามได้มีส่วนช่วยให้ความเชื่อในเรื่องกรณีสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นที่แพร่หลายในวงกว้าง

¹⁸ หลวงวิจิตรวาทการ, “ใครฆ่าพระเจ้ากรุงธน,” ใน *รวมนวนิยาย 5 เรื่องของ พล.ต.หลวงวิจิตรวาทการ ชุดที่ 3* (ธนบุรี: ป. พิศนาคะการพิมพ์, 2509), น. 90.

¹⁹ ทองอยู่ พุฒพัฒน์, “ความจริงของมหาราชที่ควรฝาก,” ใน *สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช* (พระนคร: บริษัทการพิมพ์ไทยวัฒนา, 2497), น. 50-69.

4. หนังสือที่ระลึกในงานพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตาก
สินมหาราช เรียบเรียงโดยสมาคมสามัคคีธรรมมิตร (2497)

ในหนังสือเล่มนี้ประกอบไปด้วยบทความต่าง ๆ ที่บรรดาสมาชิกของสมาคมได้เรียบเรียงขึ้น จัดพิมพ์เพื่อแจกในงานเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ในปี พ.ศ. 2497 บทความชิ้นสำคัญที่มีผลต่อการสร้างความรับรู้เรื่องของสมเด็จพระเจ้าตากสินคือ บทความเรื่อง “ความจริงของมหาราชที่ควรฝาก” ของนายทองอยู่ พุ่มพัฒน์ กรรมการสมาคมสามัคคีธรรมมิตรและอดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดธนบุรี และเป็นผู้ริเริ่มการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

สาระสำคัญของบทความดังกล่าวคือการชี้แจงข้อมูลเกี่ยวกับพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินในทางที่ถูกต้อง เพราะตามความเห็นของนายทองอยู่นั้น พระราชพงศาวดารที่บันทึกเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมักจะกล่าวหาพระองค์ว่าเป็นบ้า โหดร้าย อำมหิต ก่อความเดือดร้อนวุ่นวายต่าง ๆ นานัปการ ซึ่งการบันทึกไว้เช่นนี้ ทำให้นักศึกษาเชื่อถือกันมาก “...นี่แหละ จึงกลายเป็นเวอร์กรรมที่น่าสงสารไม่รู้จบสิ้นของมหาราชที่ทำให้พระองค์ต้องจมดิ่งอยู่ในความร้ายกาจตลอดกาล เนื่องจากนักประวัติศาสตร์บางคนได้ฉุดพระองค์ให้เข้าไปอยู่เช่นนั้น...” ส่วนความจริงที่นายทองอยู่ค้นพบนั้น “...หาเป็นเช่นนั้นไม่ ทำไมคนจึงกล่าวนิทกกลงไปเช่นนั้นก็ไม่ทราบ...”²⁰

ในบทความชิ้นนี้ นายทองอยู่ พุ่มพัฒน์ ผู้เขียน ได้มีข้อสังเกตใหม่เกี่ยวกับพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสิน 3 ประการด้วยกันคือ ประการแรก เรื่องของชาติกำเนิดว่า พระองค์อาจจะเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ²¹ ประการที่สอง เรื่องของอาการประชวรในช่วงท้ายพระชนม์ชีพ ซึ่งผู้เขียนได้อ้างตามคำของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตยทิพอาภาที่ทรงกล่าวกับผู้เขียนว่า “ขุนหลวงตากไม่บ้า พงศาวดารเขียนเลอะเลือนป้ายสีกันเกินไป ฉันทมีข้อพิสูจน์หลายอย่าง”²² ประการที่สาม เรื่องกรณีสวรรคต ซึ่งเชื่อว่าพระบรมศพของสมเด็จพระเจ้าตากสินยังไม่ได้ถูกขุดขึ้นมาถวายพระเพลิง แต่ยังคงถูกฝังอยู่ที่วัดบางยี่เรือ ส่วนพระศพที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าได้เสด็จมาถวายพระเพลิงนั้น เป็นอีกผู้หนึ่ง²³

²⁰ เรื่องเดียวกัน, น. 51.

²¹ เรื่องเดียวกัน, น. 54.

²² เรื่องเดียวกัน, น. 53.

²³ เรื่องเดียวกัน, น. 54.

อาจกล่าวได้ว่า การรับรู้เรื่องราวทัศนคติเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินที่ถูกถ่ายทอดออกมาเป็นงานเขียนประเภทต่าง ๆ นั้น ได้สะท้อนภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินในหมู่ชนชั้นนำหรือกลุ่มผู้ปกครอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานที่ผลิตในราชสำนัก ซึ่งแม้ราชสำนักและกลุ่มชนชั้นนำของไทยจะให้ความเคารพยกย่องเทิดทูนสมเด็จพระเจ้าตากสินในฐานะวีรบุรุษของชาติมากเพียงใดก็ตาม แต่ก็มิได้พยายามทำอะไรเพื่อเป็นอนุสรณ์ให้ระลึกถึงนอกเหนือไปจากการกล่าวถึงในงานเขียนประเภทต่าง ๆ ทั้งนี้อาจจะมาจากการที่สมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นพระมหากษัตริย์คนละราชวงศ์ อีกทั้งแบบแผนการปกครองในรัชสมัยของพระองค์ไม่ได้รับการยอมรับอย่างสนิทใจนักเพราะผิดจากแบบแผนโบราณราชประเพณี แม้แต่การที่ช่วงท้ายรัชกาลเกิดเหตุจลาจลขึ้นก็ถูกอธิบายว่า “เป็นเพราะการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่ได้ทำครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีทำไม่ถูกต้องตามตำรา ครั้นมาเกิดเหตุวิปริตขึ้นในปลายแผ่นดินจึงโทษกันว่าเพราะไม่ได้ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกให้ถูกต้อง”²⁴ ในขณะที่เดียวกันก็จะพบว่า ผลงานของกลุ่มสามัญชนที่มีบทบาทในวงสังคม (นักการเมือง ข้าราชการ) กลับมีการนำเสนอเรื่องราวที่พยายามเชื่อมโยงเหตุการณ์ในอดีตให้เข้าหาปัจจุบันมากขึ้น สร้างความใกล้ชิดกับองค์สมเด็จพระเจ้าตากสินมากขึ้น และมีการแสดงออกถึงชะตากรรมของพระองค์อย่างตรงไปตรงมา ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะพบได้ในการรับรู้ระดับประชาชนธรรมดาสามัญในรูปของเรื่องเล่า (ลือ) นิทาน ตำนานของท้องถิ่นตามที่ต่าง ๆ²⁵ ซึ่งเป็นการสร้างเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้นใหม่โดยมีกรอบโครงแบบประวัติศาสตร์ฉบับทางการ แต่เพิ่มเนื้อหาในเชิงบุญญาธิการ อภินิหารเสริมเข้าไปอีกส่วนหนึ่ง รวมถึงการเชื่อมโยงเรื่องราวพระราชประวัติและ

²⁴ สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), น. 17.

²⁵ ประจักษ์พยานที่ยืนยันความเป็นวีรบุรุษของท้องถิ่น ได้แก่ ตำนาน เรื่องเล่า และสิ่งของสำคัญของท้องถิ่นที่มีประวัติศาสตร์เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าตากสิน เช่น เรื่องระฆังแก้ว วัดกลางดอยเขาแก้ว และจังหวัดตาก ซึ่งเชื่อกันว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินได้มาตีระฆังกระทำสัตยาธิฐานเสี่ยงพระบารมีเมื่อคราวที่ทรงยกทัพกลับจากการรบกับพม่าที่เชียงใหม่ พ.ศ. 2317 ดันโพธิ์ที่เชื่อกันว่าเป็นที่สมเด็จพระเจ้าตากสินเอาช้างพระที่นั่งไปผูกไว้ที่จังหวัดชลบุรี รวมถึงการรวมพลกู้ชาติที่เมืองระยองและจันทบุรีซึ่งกลายเป็นที่มาของเรื่องทูปหม้อข้าวหม้อแกงก่อนจะยึดเมือง เป็นต้น เรื่องเล่าเหล่านี้มีพลังมากกว่าเนื้อหาที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ฉบับราชการ และเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ที่นักสามัญใจของท้องถิ่น ด้วยเหตุนี้ความทรงจำและการรับรู้เรื่องของสมเด็จพระเจ้าตากสินในระดับประชาชนจึงมีอนุสรณ์ให้ระลึกถึงพระองค์อยู่อย่างหลากหลาย.

พระราชกรณียกิจเข้ากับหลักฐานทางโบราณสถานและโบราณวัตถุในท้องถิ่น

ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระเจ้าตากสินไม่ได้เป็นแค่วีรบุรุษของชาติเท่านั้น หากแต่ยังกลายมาเป็นวีรบุรุษของท้องถิ่นต่าง ๆ อีกด้วย อย่างไรก็ตาม การรับรู้ในระดับของประชาชนซึ่งมีที่มาจากเรื่องเล่าลือต่าง ๆ เหล่านี้มีจุดด้อยที่สำคัญคือมักจะเป็นเรื่องที่เล่าสืบ ๆ กันมาโดยไม่สามารถระบุถึงที่มาหรือหลักฐานที่ชัดเจนได้อีกทั้งไม่มีขอบเขตทางด้านเวลาที่จะระบุได้ว่า เรื่องราวต่าง ๆ นั้นเริ่มมีตั้งแต่เมื่อใด ซึ่งทำให้ความน่าเชื่อถือในความเป็น “จริง” ของเรื่องมีน้อยกว่าเอกสารประเภทลายลักษณ์ แต่ก็ยังคงเป็นหลักฐานสำคัญที่จะทำให้ทราบถึงความแพร่หลายของวรรณกรรมเรื่องสมเด็จพระเจ้าตากในระดับท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

ตัวอย่างเรื่องเล่าที่ได้รับการจดจำสืบต่อ ๆ กันมาที่สำคัญ เช่น

1. เรื่องเล่าเกี่ยวกับชาติกำเนิดและพระราชจริยวัตร

เรื่องชาติกำเนิดของสมเด็จพระเจ้าตากสินซึ่งมีหลักฐานกล่าวไว้ว่าทรงเป็นลูกจีนนั้น ได้ถูกตั้งข้อสังเกตและอธิบายเพิ่มเติมว่า แท้จริงแล้วทรงเป็นพระราชโอรสลับของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2301) โดยมีข้อสังเกตจากความก้าวหน้าในหน้าที่การงานของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ทั้ง ๆ ที่ไม่มีเชื้อสายผู้ดีมีตระกูลและยังเป็นลูกจีน นอกจากนี้ สมเด็จพระเจ้าตากสินยังทรงมีความห่วงใยต่อพระราชวงศ์กษัตริย์กรุงศรีอยุธยาและทรงเคารพในราชตระกูลอยุธยาอย่างสูง²⁶ ซึ่งจะทำให้ดูสมกับพระอัจฉริยภาพและความเป็นมหาราชของพระองค์มากกว่าการเป็นลูกจีน²⁷ ส่วนเรื่องเล่าเกี่ยวกับพระราชจริยวัตรที่แพร่หลายและเป็นที่รับรู้กันมากที่สุดคือ พระราชจริยวัตรด้านการปกครองของพระองค์มีลักษณะที่มีความเป็นกันเองกับทหาร ประชาชน ที่ร่วมทุกข์ร่วมสุขมาด้วยกัน โดยถือว่าทรงเป็น “พ่อ” และเหล่าราษฎรของพระองค์คือ “ลูก” ดังปรากฏในจดหมายรายวันทัพ จ.ศ. 1136 เสด็จขึ้นไปตีเชียงใหม่ ซึ่งสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกได้ทรงเก็บความลงในพระราชพงศาวดาร²⁸

แม้ว่าไม่มีหลักฐานชิ้นอื่นที่จะมายืนยันถึงการเรียกพระองค์ว่า “พ่อ” แต่

²⁶ สมเด็จพระเจ้าตากสินจอมปิตินทรมหาราช (กรุงเทพฯ: เจริญรัฐการพิมพ์, 2531), น. 116.

²⁷ ตัวอย่างของคำอธิบายในลักษณะนี้เช่น บทความของทองอยู่ พุดพัฒน์ เรื่อง “ความจริงของมหาราชที่ควรฝาก,” ใน สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (2497); และ บทความของคงเดช ประพัฒน์ทอง ดู คงเดช ประพัฒน์ทอง, “ปณนาขุนหลวงตาก,” ใน สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการมูลนิธิสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช, 2523).

²⁸ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี, น. 178-179.

เนื้อความตอนนี้ได้ถูกกล่าวถึงและผลิตซ้ำอย่างแพร่หลาย กลายเป็นสิ่งที่ทุกคนเชื่อว่าเป็นจริง โดยเฉพาะเมื่อเกิดกระแสการบูชาสมเด็จพระเจ้าตากสินในลักษณะของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งผู้บูชาได้สร้างคำเรียกชุดใหม่ขึ้นมา เช่น “เสด็จพ่อตากสิน” “พ่อตาก” และผู้ที่นับถือพระองค์จะเป็น “ลูกพระเจ้าตาก”²⁹ การนับถือในลักษณะพ่อลูกเช่นนี้ก่อให้เกิดความรักความผูกพันระหว่างประชาชนและสมเด็จพระเจ้าตากสินยิ่งกว่าความผูกพันในฐานะกษัตริย์กับราษฎร

2. เรื่องเล่าเกี่ยวกับวีรกรรมในการสงครามในท้องที่ต่าง ๆ

วีรกรรมด้านการสงครามของสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นสิ่งที่ได้รับการจดจำมากกว่าเรื่องอื่น ๆ ดังจะเห็นได้จากหนังสือจำนวนมากที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสิน จะต้องมีบทที่ว่าด้วยพระราชกรณียกิจด้านการสงครามซึ่งเป็นเนื้อหาที่เด่นที่สุดในพระราชประวัติของพระองค์ ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการเผยแพร่ประวัติศาสตร์ของรัฐที่เน้นเนื้อหาในตอนนี้มากเป็นพิเศษ พระราชกรณียกิจในการสงครามของสมเด็จพระเจ้าตากสินได้กลายเป็นเรื่องเล่าของท้องถิ่นหลายแห่งด้วยกันที่มีความเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ในครั้งนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหัวเมืองทางภาคตะวันออกซึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินได้ใช้เป็นฐานที่มั่นรวบรวมผู้คนเพื่อกอบกู้เอกราชภายหลังจากที่กรุงศรีอยุธยาถูกโจมตีในปี 2310 ในหลาย ๆ พื้นที่จึงมีเรื่องเล่าสัมพันธ์อยู่กับเหตุการณ์ในช่วงเวลานั้น³⁰

²⁹ ดังที่ปรากฏในเพลง “วอนพ่อตากสิน” ขับร้องโดย รุ่ง สุริยา กล่าวถึงผู้ชายที่เดินทางมาจากภาคอีสาน มาตามหาคนรักซึ่งเข้ามาทำงานที่ฝั่งธนบุรีแต่ไม่พบ จึงได้อธิษฐานให้ “พ่อตากสิน” ช่วยเหลือตนให้เจอคนรักในเร็ววัน.

³⁰ ตัวอย่างตำนานหรือเรื่องเล่าที่เชื่อมโยงกับวีรกรรมด้านการสงครามของสมเด็จพระเจ้าตากสินในท้องที่ต่าง ๆ เช่น จังหวัดตาก มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับวัดกลางดอยเขาแก้วซึ่งชาวบ้านเชื่อกันว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเสี่ยงสัตยาธิษฐานว่าจะทรงได้ตรัสรู้ในอนาคตหรือไม่โดยขว้างระฆังลงมาข้างล่าง นอกจากนั้นบริเวณใกล้เคียงยังมี “ศาลเสด็จแม่ย่านกเอี้ยง” ซึ่งเป็นที่เคารพบูชาของคนในพื้นที่ตั้งอยู่ด้วย

จังหวัดระยอง ภายในบริเวณวัดลุ่มมหาชัยชุมพล อำเภอเมือง มีต้นสะตือใหญ่ต้นหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงใช้เป็นที่พักค้างทรง ซึ่งที่นี่ นายทหารและไพร่ท่งปวงได้อัญเชิญพระองค์ขึ้นเป็นเจ้า เรียกว่า เจ้าตาก วัดนี้ประชาชนชาวระยองและจังหวัดใกล้เคียงให้ความเคารพมาก เชื่อกันว่าถ้าใครป่วยเป็นโรคท้องร่วงให้เอาเปลือกของต้นสะตือต้นนี้ไปต้มกินก็จะหายจากอาการป่วย บริเวณข้างต้นสะตือมีศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินซึ่งชาวเมืองระยองสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระองค์

จังหวัดจันทบุรี ภายในบริเวณของค่ายตากสิน ยังคงปรากฏร่องรอยที่ตั้งของวัดแก้วซึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงหยุดทัพหลังทหารทุบหม้อข้าว นอกจากนี้ยังมีแนวกำแพงเมืองเก่า 2 ชั้น บริเวณด้านหลังค่ายมีคลอง ๆ หนึ่งชื่อว่า “คลองท่าช้าง” เชื่อว่าเป็นคลองที่ทหารของสมเด็จพระเจ้าตากสินเคยนำช้างลงอาบน้ำที่คลองนี้.

เรื่องเล่าเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินที่สัมพันธ์อยู่กับสถานที่ต่าง ๆ ในจังหวัดเหล่านี้ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และได้รับการจดจำระลึกถึงเหตุการณ์นั้น ๆ ซึ่งในปัจจุบันรัฐได้เข้ามาช่วยให้ความทรงจำและการรับรู้ นั้นเป็นทางการและน่าเชื่อถือยิ่งขึ้นด้วยการสร้างอนุสาวรีย์³¹ และการจัดงานเฉลิมฉลองวันสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทุกวันที 28 ธันวาคมของทุกปี³²

3. เรื่องเล่าเกี่ยวกับกรณีสวรรคต

กรณีสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นอีกเรื่องหนึ่งซึ่งได้มีผู้พยายามที่จะปรับเปลี่ยนประวัติศาสตร์ จากที่มีความชัดเจนทางด้านหลักฐานและการตีความของนักประวัติศาสตร์ที่สอดคล้องกับบริบททางการเมืองในสมัยนั้น มาสู่ความคลุมเครือโดยใช้โครงเรื่องและเนื้อหาแบบนวนิยายแทน

ความเชื่อในกรณีสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าตากสินที่แพร่หลายที่สุดคือ สมเด็จพระเจ้าตากสินไม่ได้สิ้นพระชนม์เพราะการประหารชีวิตเมื่อ พ.ศ. 2325 แต่สามารถหลบหนีไปได้ โดยหนีไปผนวชอยู่ที่เขาขุนพนม จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นเมืองที่มีความสัมพันธ์อันดีกับพระองค์ โดยเฉพาะกับเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัด) ผู้ซึ่งเป็นคนสนิทของพระองค์ถึงขนาดที่ได้พระราชทานเจ้าจอมให้เป็นภรรยา และเชื่อกันว่าเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ก็คือเชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสิน³³ ที่ติดครรภ์ของเจ้าจอมไป จึงได้ทรงหลบหนีไปยังนครศรีธรรมราช ความ

³¹ พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินในพื้นที่อื่น ๆ นอกเหนือไปจากพระบรมราชานุสาวรีย์ที่วงเวียนใหญ่ จากการรวบรวมของกรมศิลปากร ได้แก่ พระบรมราชานุสาวรีย์ที่พิพิธภัณฑสถานเรือ ปากน้ำ จังหวัดสมุทรปราการ พระบรมราชานุสาวรีย์และพระบรมรูปในศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระราชวังเดิม กรุงเทพฯ พระบรมรูปที่วัดอินทารามและวัดอรุณราชวราราม กรุงเทพฯ พระบรมราชานุสาวรีย์ที่ทุ่งนาเซย และพระบรมราชานุสาวรีย์ภายในค่ายตากสิน จังหวัดจันทบุรี พระบรมรูปในศาลสมเด็จพระเจ้าตากสิน จังหวัดตาก และจังหวัดระยอง พระบรมรูปในศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินในค่ายศิรปราการ จังหวัดตาก พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสิน จังหวัดฉะเชิงเทรา.

³² งานวันสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชรำลึกและงานกาชาด จังหวัดจันทบุรีและจังหวัดระยอง เป็นงานเฉลิมฉลองซึ่งจัดพร้อมกับงานกาชาด ในงานมีการจัดการแสดงแสงสีเสียงพระราชกรณียกิจการรวมพลกอบกู้เอกราช งานวันพระเจ้าตากสินมหาราช จังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นการวางพวงมาลาที่พระบรมราชานุสาวรีย์.

³³ ความข้อนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกล่าวไว้ใน จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี ไว้ว่า “...เป็นเรื่องที่เขาล่ากระซิบกันเป็นการเปิดเผย และพวกบุตรหลานเจ้ากรุงธนบุรีก็นับถือว่าเป็นพี่น้อง เหตุฉะนั้นจึงนับเกี่ยวข้องกันในเรื่องเจ้ากรุงธนบุรี...” ใน กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี, น. 121.

เชื่อนี้รับกับกลุ่มโบราณสถานบริเวณเขาขุนพนม จังหวัดนครศรีธรรมราชเอง ซึ่งมีเรื่องเล่าของท้องถิ่นว่า โบราณสถานโบราณวัตถุต่าง ๆ ที่ปรากฏในบริเวณถ้ำของ เขาขุนพนม ล้วนแต่สร้างขึ้นในคราวที่พระเจ้าตากทรงมาผนวชอยู่ ณ ที่นั้น³⁴

ปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมให้ความเชื่อในเรื่องสมเด็จพระเจ้าตากสินไม่ได้ ล้นพระชนม์เพราะการประหารชีวิตนี้ได้รับอิทธิพลจากการตีพิมพ์หนังสือสามเล่ม ด้วยกันคือ นวนิยายของหลวงวิจิตรวาทการเรื่อง “ใครฆ่าพระเจ้ากรุงธน” (2474) ขึ้นที่สองเป็นบทความของนายทองอยู่ พุ่มพัฒน์ เรื่อง “ความจริงของมหาราชที่ควร ผ่าก” (2497) และ “ใครฆ่าพระเจ้าตากสิน” ของภิกษุถิรรมย์ กบิลสิงห์ พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2516 และตีพิมพ์ซ้ำอีกหลายครั้ง หนังสือและบทความดังกล่าวก่อให้เกิดความสนใจในเรื่องข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นอย่างมาก โดยเนื้อความหลักจะคล้ายคลึงกัน กล่าวคือ สมเด็จพระเจ้าตากสินไม่ได้ถูกประหารที่ธนบุรี แต่ได้หลบหนีมายังเมืองนครศรีธรรมราชได้ โดยทรงผนวชเป็นพระภิกษุประทับที่เขาขุนพนม

4. เรื่องเล่าเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินในท้องถิ่นธนบุรี

ธนบุรีเป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่มีประวัติศาสตร์สัมพันธ์อยู่กับองค์สมเด็จพระเจ้าตากสิน พระองค์ได้ทรงเลือกเมืองธนบุรีซึ่งเป็นเมืองขนาดเล็กริมแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นที่ตั้งของราชธานีแห่งใหม่ และใช้บรรดากลุ่มอาคารที่อยู่ภายในป้อมวิชัยประสิทธิ์เป็นตำหนักที่พำนัก นอกจากนี้ ได้ทรงทำนุบำรุงพระศาสนาโดยการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเก่าในบริเวณนั้นยกขึ้นเป็นพระอารามหลวง วัดที่สำคัญคือวัดอินทารามหรือวัดบางยี่เรือซึ่งเป็นวัดที่พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินมาเจริญพระกรรมฐานอยู่เสมอๆ ในช่วงท้ายรัชกาล จะเห็นได้ว่าทรงมีความผูกพันกับเมืองธนบุรีในลักษณะของ “บ้าน” หรือที่พำนักซึ่งต่างไปจากความผูกพันที่ทรงมีต่อหัวเมืองในภาคตะวันออกซึ่งเป็นแหล่งรวมพลทำสงคราม ด้วยเหตุนี้ทำให้เรื่องเล่าของสมเด็จพระเจ้าตากสินในท้องถิ่นธนบุรีจึงไม่ได้มีความ “ฮึกเหิม” หรือ “โลดโผน” มากเท่ากับเมืองระยองและจันทบุรีซึ่งเป็นเมืองที่เป็นจุดเริ่มของการกอบกู้เอกราช อันทำให้เรื่องเล่าของท้องถิ่นเต็มไปด้วยการสงครามและการรวมพลกู้ชาติในที่ต่าง ๆ

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้จะมีเรื่องเล่าลือเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินในกรณีต่างๆ อยู่อย่างมากในราชสำนัก แต่เรื่องที่ทรงหลบหนีออกจากกรุงธนบุรีเมื่อ พ.ศ. 2325 กลับไม่ถูกบันทึกไว้แต่อย่างใด.

³⁴ ประภา นนทนิมิตร, “ถ้าในเขาขุนพนม: ดำเนินปริศนาแห่งภูผาหินปูน,” ใน เขาขุนพนม: ชีวิตและวัฒนธรรม (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ ที.พี.พรินท์, 2541), น. 43-49.

พื้นที่ที่มีความผูกพันกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมากที่สุดในพื้นที่ธนบุรีคือ บริเวณเขตพระราชวังเดิมและพื้นที่ตอนในฝั่งริมแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณที่เป็นเขตบางกอกใหญ่และเขตธนบุรีในปัจจุบัน เป็นพื้นที่ที่มีโบราณสถานและโบราณวัตถุและเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมากที่สุด

การเมืองไทย กับการสร้างอนุสาวรีย์ท้องถิ่นธนบุรี

การเคลื่อนไหวเพื่อดำเนินการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินได้เริ่มขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 โดยการริเริ่มของนายทองอยู่ พุ่มพัฒน์ (ภายหลังได้รับเลือกเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรคนแรกของจังหวัดธนบุรี) และเพื่อนอีกจำนวนหนึ่ง ได้มีแนวความคิดที่จะจัดสร้างอนุสาวรีย์ขึ้นเป็นที่ระลึกถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้น³⁵ เป็นการดำเนินงานในช่วงที่สังคมไทยได้ก้าวเข้าสู่ระบอบการปกครองแบบใหม่ ซึ่งให้สิทธิแก่ประชาชนและการให้ความสำคัญแก่ท้องถิ่นมากขึ้น ดังนั้น ข้อเรียกร้องหลากหลายประการรวมถึงการขออนุญาตสร้างอนุสาวรีย์ซึ่งสอดคล้องกับนโยบายทางการปกครองของรัฐจึงได้รับการพิจารณาอนุมัติให้สร้างขึ้นได้ในยุคสมัยนี้

ตลอดระยะเวลาของการดำเนินงานนับตั้งแต่ขั้นตอนของการเรียกร้องเสนอต่อรัฐบาล จนถึงขั้นตอนของการจัดสร้างจนแล้วเสร็จ (พ.ศ. 2478-2497) เป็นช่วงเวลาที่สังคมไทยอยู่ภายใต้การบริหารของจอมพล ป. พิบูลสงคราม อันเป็นยุคสมัยที่อุดมการณ์เรื่องชาติ การรักชาติ ถูกเน้นมากเป็นพิเศษ ดังจะเห็นได้จากสื่อต่างๆ ของรัฐบาลที่ออกมาในช่วงนั้น ไม่ว่าจะเป็นโฆษณาชวนเชื่อ คำขวัญ บทเพลง บทละคร ฯลฯ ล้วนแต่สร้างขึ้นเพื่อเผยแพร่อุดมการณ์นี้ วิกรรมของเหล่าวีรบุรุษในประวัติศาสตร์ไทยกลายมาเป็นตัวอย่างที่รัฐบาลต้องการให้ประชาชนยึดถือเป็นแบบอย่าง โดยถ่ายทอดเรื่องราวออกมาในรูปของบทละครอิงประวัติศาสตร์เพราะประชาชนสามารถเข้าถึงเรื่องราวในประวัติศาสตร์ได้ง่ายและรวดเร็วกว่าสื่ออย่างอื่น โดยมีหลวงวิจิตรวาทการ (อธิบดีกรมศิลปากร พ.ศ. 2477-2483) เป็นผู้ดูแลงานด้านนี้ ซึ่งละครอิงประวัติศาสตร์ที่จัดแสดงโดยกรมศิลปากรนั้น มีหลักสำคัญอยู่ที่ไม่ใช่เป็นเพียงการแสดงเพื่อสวยงาม สนุกสนานอย่างเดียว แต่ต้องเป็นเครื่องช่วย

³⁵ หจข., ศธ.0701.45/1 เรื่อง การสร้างพระบรมรูปพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี (พ.ศ. 2473-2497).

การศึกษาปลูกใจและปลูกความคิดอันพึงปรารถนาสำหรับประเทศชาติอีกด้วย³⁶

และเนื่องจาก อนุสาวรีย์ (Monument) คืออุปกรณ์ที่ดีอีกอย่างหนึ่งที่ทำหน้าที่ถ่ายทอดอุดมการณ์แนวคิดต่าง ๆ อนุสาวรีย์ในลักษณะนี้จึงมิใช่รูปเคารพตามโลกทัศน์เก่าของสังคมไทย หากแต่เป็นสิ่งที่เตือนใจให้ระลึกถึงการประกอบคุณความดีอันเป็นประโยชน์แก่ส่วนรวมอย่างใหญ่หลวงของบุคคลหรือกลุ่มชน รวมถึงความเสียสละเพื่อชาติ และวีรกรรมในการรักษาความมั่นคงและเอกราชของอธิปไตยด้วย นอกจากนี้ อนุสาวรีย์ยังเป็นที่รวมพลังของชนส่วนใหญ่ให้เกิดความสามัคคี รักชาติ และเป็นแบบฉบับแห่งเกียรติยศที่ชนรุ่นหลังพึงเคารพยกย่องเทิดทูนเพื่อจดจำเป็นตัวอย่างที่จะประพฤติตาม³⁷ ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงครามจึงให้การสนับสนุนการจัดสร้างอนุสาวรีย์ต่าง ๆ ตามที่หน่วยงานหรือท้องถิ่นต่าง ๆ ขออนุญาตมายังรัฐบาลอย่างเต็มที่ ซึ่งมีผู้ส่งความคิดเห็นต่อเรื่องการจัดสร้างทั้งที่เป็นอนุสาวรีย์ของอดีตบุรพทิศและวีรบุรุษของท้องถิ่น รวมถึงพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินด้วย³⁸

รัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงครามได้ให้ความสำคัญต่อการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้ว่าการจัดตั้งคณะกรรมการฝ่ายรัฐบาลเข้าร่วมดำเนินงานกับฝ่ายท้องถิ่น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะพระราชกรณียกิจของพระองค์อยู่ในขอบข่ายของแบบอย่างที่ดีในเรื่องของความกล้าหาญและการรักชาติและการรวมชาติซึ่งรัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงครามได้พยายามจะรวมดินแดนที่เคยเป็นของไทยแต่เดิมเข้าไว้ด้วยกัน วีรกรรม

³⁶ หลวงวิจิตรวาทการ, “บทละครเรื่อง ‘พระเจ้ากรุงธนบุรี,’ ” ศิลปากร 1 (สิงหาคม 2480): 22.

³⁷ ฉวีงาม มาเจริญ, “การก่อสร้างอนุสาวรีย์แห่งชาติและการจำลองพระพุทธรูปสำคัญ,” ศิลปากร 28 (พฤษภาคม 2527): 43-44.

³⁸ ผู้แสดงความความคิดเห็นใช้นามแฝงว่า “คนไทย” ได้เสนอให้รัฐบาลจัดสร้างอนุสาวรีย์สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าของไทยเพื่อเชิดชูพระเกียรติยศและเป็นเครื่องเตือนใจคนไทย 7 พระองค์ด้วยกันคือ

1. ชุนบรมมหาราช ประดิษฐานไว้ที่จังหวัดเชียงราย
2. พระเจ้าพรหมมหาราช ประดิษฐานไว้ที่จังหวัดเชียงใหม่
3. พระเจ้ารามคำแหงมหาราช ประดิษฐานไว้ที่จังหวัดสุโขทัย
4. สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ประดิษฐานไว้ที่หน้าวัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
5. สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ประดิษฐานไว้ที่หน้าวังจันทร์เกษม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
6. สมเด็จพระนารายณ์ มหาราช ประดิษฐานไว้ที่ จังหวัดลพบุรี
7. สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ประดิษฐานไว้ที่วงเวียนใหญ่ จังหวัดธนบุรี ใน หจข., (3) สร.0201.57/5 เรื่อง อนุสาวรีย์มหาธีรราชเจ้าของไทยในโบราณสมัยรวม 7 พระองค์ (12 พฤษภาคม-23 พฤศจิกายน 2482).

ของสมเด็จพระเจ้าตากสินจึงสมควรได้รับการเผยแพร่ ซึ่งรัฐบาลเองได้เริ่มดำเนินการเผยแพร่พระเกียรติคุณของพระองค์ไปบ้างแล้ว เช่น การจัดแสดงละครเวทีเรื่อง “สมเด็จพระเจ้ากรุงธน” ซึ่งบทประพันธ์ของหลวงวิจิตรวาทการ (พ.ศ. 2480) โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเผยแพร่พระเกียรติคุณของพระองค์ในฐานะที่ทรงเป็นวีรบุรุษที่กล้าเสียสละหนึ่งของสยาม³⁹ ในอีกด้านหนึ่ง การที่จอมพล ป. พิบูลสงครามได้ให้ความสนใจในสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นอย่างมาก ถึงขนาดที่อนุมัติให้มีการจัดสร้างรวมถึงการให้เงินทุนสนับสนุนอีก 200,000 บาท เมื่อ พ.ศ. 2492 อาจจะมองได้ว่าเป็นความพยายามของจอมพล ป. พิบูลสงครามที่จะหาเสียงสนับสนุนจากประชาชนเนื่องจากอนุสาวรีย์นี้มีประชาชนเป็นจำนวนมากเรียกร้องให้สร้าง ซึ่งในหนังสือที่ระลึกพิธีเปิดอนุสาวรีย์เมื่อปี 2497 ได้กล่าวถึงว่าเป็นผู้ที่อนุมัติให้เกิดการจัดสร้างขึ้น⁴⁰

อนุสาวรีย์กับการสร้างความทัดเทียม ทางการพัฒนาาระหว่างเมืองสองฝั่งน้ำ

ประเด็นหนึ่งที่นับได้ว่ามีความเกี่ยวข้องอย่างมากต่อการเรียกร้องให้มีการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้นที่ฝั่งธนบุรี ก็คือ การจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งจัดสร้างขึ้นเนื่องในโอกาสเฉลิมฉลองพระนครมีอายุครบ 150 ปีใน พ.ศ. 2475 คู่กับสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ (สะพานพระพุทธยอดฟ้า) ตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเห็นว่า

...สิ่งอนุสรณ์ที่จะสร้างในครั้งนี้มีสมควรอยู่ 2 สิ่ง สิ่ง 1 คือ สร้างพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปฐมบรมกษัตริย์มหाराชาวงศ์จักรี ซึ่งทรงสร้างพระนครอมรรัตนโกสินทร์นี้ ขึ้นไว้ในที่เปิดเผยชนมหาชนให้ระลึกถึงพระเดชพระคุณสืบไปเป็นชั่วกาลปาวสาน อีกสิ่ง 1 นั้น ควรจะมีการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา ทำทางถนนเชื่อมพระนครฯ ให้ติดต่อกับจังหวัด

³⁹ หลวงวิจิตรวาทการ, “ปาฐกถาเรื่อง ‘พระเจ้ากรุงธนบุรี,’ ” ศิลปากร 1 (สิงหาคม 2480): 18.

⁴⁰ สายพิน เก้วงามประเสริฐ, “ภาพลักษณ์ท้าวสุรนารีในประวัติศาสตร์ไทย,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537), น. 53.

ธนบุรีเพื่อให้เป็นสาธารณประโยชน์สำหรับมหาชนชาวพระนคร...⁴¹

อันที่จริงแล้ว การสร้างสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ หรือที่รู้จักกันทั่วไปว่า สะพานพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าบริเวณเชิงสะพานฝั่งพระนคร กับการเรียกร้องให้มีการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้นที่เชิงสะพานอีกฝั่งหนึ่งนั้น ไม่ได้เป็นเรื่องของความพยายามสร้างความทัดเทียมทางด้านประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นเพียงอย่างเดียว แต่ยังได้ขยายออกไปสู่เรื่องของการสร้างความทัดเทียมทางด้านการกระจายความเจริญลงสู่ท้องถิ่นธนบุรีอีกด้วย ซึ่งยิ่งทำให้เกิดเป็นพลังและความต้องการที่จะต้องมีการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้นให้ได้ที่ฝั่งธนบุรี เพื่อเป็นการยืนยันให้เห็นถึง “ความสำคัญของพื้นที่ฝั่งธนบุรี” ที่สมควรได้รับการพัฒนายกระดับความเจริญในด้านต่างๆ ให้เทียบเท่ากับฝั่งพระนคร

กระบวนการพัฒนาเมืองในพื้นที่ฝั่งธนบุรีได้เริ่มขึ้นตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี จนกระทั่งถึงในสมัยรัตนโกสินทร์ รูปแบบของการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองในธนบุรีก็ยังคงเป็นสิ่งที่สอดคล้องอยู่กับการพัฒนาในฝั่งพระนคร ทั้งนี้เป็นเพราะทั้งสองพื้นที่ต่างดำรงสถานะของการเป็นเมืองเดียวกันมาตั้งแต่อดีต เพียงแต่เป็นเมืองที่มีพื้นที่อยู่สองฝั่งแม่น้ำเท่านั้น วิถีชีวิตของผู้คนทั้งฝั่งพระนครและธนบุรีจึงเป็นไปอย่างคนเมืองเดียวกัน

จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2458 รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า ท้องที่การปกครองมณฑลกรุงเทพพระมหานครที่แบ่งไว้เดิมตั้งแต่สมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นกว้างใหญ่เกินไป ในเวลานี้มีผู้คนพลเมืองหนาแน่นสมควรที่จะจัดแบ่งท้องที่การปกครองใหม่เพื่อสะดวกแก่การรักษาความสงบเรียบร้อย จึงได้ทรงออกประกาศ “ประกาศขยายเขตต์กรุงเทพพระมหานคร” ประกาศ ณ วันที่ 21 ตุลาคม พ.ศ. 2458 เพื่อปรับปรุงเขตการปกครองมณฑลกรุงเทพฯ เสียใหม่ให้เหมาะแก่ความเจริญของบ้านเมืองที่ขยายตัวออกไป โดยให้ยกเลิกมณฑลกรุงเทพฯ ให้เมืองธัญบุรีและเมืองปทุมธานีไปสมทบเป็นหัวเมืองขึ้นของกระทรวงมหาดไทย ส่วนที่เหลือนั้นให้มีฐานะเป็นกรุงเทพพระมหานคร และแบ่งเขตกรุงเทพพระมหานครออกเป็นจังหวัดดังนี้ คือ

⁴¹ หจข., ศธ.34.2/2 เรื่อง ประกาศบอกบุญเรียโรสร้างปฐมบรมราชานุสรณ์ (9 มกราคม 2472).

- กรุงเทพฯ ผังตะวันออกกล้าน้ำเจ้าพระยา เป็น จังหวัดพระนคร
- กรุงเทพฯ ผังตะวันตกกล้าน้ำเจ้าพระยา เป็น จังหวัดธนบุรี
- แบ่งรอบนอกเป็นจังหวัดนนทบุรี จังหวัดมีนบุรี จังหวัดพระประแดง

จังหวัดสมุทรปราการ

การจัดรูปแบบการปกครองมณฑลกรุงเทพพระมหานครใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2458) ทำให้กรุงเทพพระมหานครแบ่งออกเป็น 2 จังหวัดใหญ่ คือ จังหวัดพระนครและจังหวัดธนบุรี แต่การปกครองดูแลจังหวัดทั้งสองยังคงเป็นไปในลักษณะของเมืองเดียวกันทั้งทางด้านการปกครองซึ่งอยู่ในกำกับดูแลของกระทรวงนครบาล โดยมีสมุหนครบาลเป็นผู้ดูแล รวมถึงวิถีชีวิตของผู้คนยังคงเป็นไปในลักษณะของคนพื้นที่เดียวกันเมืองเดียวกันอย่างที่เคยเป็นมาตั้งแต่อดีต แต่สิ่งที่ได้เริ่มเข้ามาทำให้เกิดภาพของความแตกต่างขึ้นในสองจังหวัดนี้ได้แก่ ระดับของความเจริญที่เกิดจากนโยบายการพัฒนาเมืองที่ดำเนินไปอย่างไม่เท่าเทียมกัน กล่าวคือ การพัฒนาเน้นไปทางพื้นที่ของจังหวัดพระนครมากกว่า เนื่องจากเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการ ศูนย์กลางการปกครองของประเทศ ในขณะที่จังหวัดธนบุรีไม่ได้รับการพัฒนาในลักษณะเดียวกันกับพระนคร ดังนั้นจึงมีสภาพที่ด้อยกว่าอย่างเห็นได้ชัด

การขยายตัวของเมืองทางฝั่งธนบุรีจึงยังคงอยู่ในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นเขตเมืองเก่า และตามคลองสายสำคัญเช่นเดิม พื้นที่บริเวณเขตเมืองเก่านี้เป็นย่านที่อยู่อาศัยของผู้คนมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเป็นที่พำนักของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่สำคัญโดยเฉพาะอย่างยิ่งตระกูลขุนนาคร รวมถึงการเป็นที่ตั้งของบริษัทร้านค้า ห้างร้านและโกดังสินค้า ทำให้บริเวณพื้นที่ริมน้ำฝั่งตรงข้ามกับพระบรมมหาราชวังเป็นพื้นที่ที่มีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น ส่วนพื้นที่บริเวณรอบนอกนั้นยังคงสภาพของการเป็นพื้นที่สวนอยู่

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้การขยายตัวของฝั่งธนบุรีเป็นไปอย่างล่าช้า นั้น เนื่องจากขาดระบบการคมนาคมติดต่อทั้งภายในและภายนอกพื้นที่คือจังหวัดพระนคร ซึ่งเจริญและเมืองขยายตัวอย่างรวดเร็ว เส้นทางคมนาคมในพื้นที่ฝั่งธนบุรีมีเพียงการคมนาคมทางน้ำที่ใช้คลองเป็นเส้นทางสัญจรเชื่อมโยงถึงกัน ส่วนการคมนาคมทางบกนั้นมิเพียงรถไฟสายใต้และสายคลองสาน-มหาชัย ซึ่งเริ่มต้นที่สถานีปากคลองสานริมแม่น้ำเจ้าพระยาถึงสถานีมหาชัย จังหวัดสมุทรสาคร ซึ่งเปิดดำเนินการตั้งแต่

⁴² สมบัติ พลายน้อย, “100 ปี รถไฟไทย,” สารคดี 13 (มีนาคม 2540): 115-136.

พ.ศ. 2477⁴² นอกจากนั้นยังมีรางสายวัดสิงห์-วงเวียนใหญ่ เป็นรางสายสั้น
อำนวยความสะดวกให้แก่คนในพื้นที่รอบนอกที่จะเดินทางมายังตลาดพลูและวง
เวียนใหญ่ซึ่งเป็นย่านธุรกิจที่สำคัญของจังหวัด การที่ไม่มีถนนไม่มีสะพานข้าม
แม่น้ำเจ้าพระยาทำให้ความเจริญต่าง ๆ ไม่สามารถข้ามมาจากฝั่งพระนครได้⁴³

ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชดำริให้
ดำเนินการจัดสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นในปี พ.ศ. 2475 เพื่อเป็นอนุสรณ์
ในการเฉลิมฉลองกรุงเทพมหานครมีอายุครบ 150 ปี และเป็นเครื่องมือที่จะ
กระจายความเจริญให้เข้าสู่พื้นที่ฝั่งธนบุรีโดยเร็วยิ่งขึ้น

การจัดสร้างสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ในช่วงต้นทศวรรษ 2470 ก่อให้เกิด
ปฏิกิริยาแก่ชาวฝั่งธนบุรีสองประการด้วยกัน ประการแรกคือ เกิดกระแสตอบ
รับการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาและการวางแผนถนนในพื้นที่ฝั่งธนบุรี ทั้งนี้
เป็นเพราะเชื่อว่าโครงการนี้จะทำให้ฝั่งธนบุรีจะได้พัฒนาไปสู่ความเจริญในระดับ
เดียวกับฝั่งพระนคร

ประการที่สอง ก่อให้เกิดความต้องการที่จะจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์
สมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้นบ้างที่ทางฝั่งธนบุรี ซึ่งเป็นเพราะเกิดจากการจับคู่เปรียบ
เทียบระหว่างพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและ
สมเด็จพระเจ้าตากสิน พระองค์แรกเป็นผู้ก่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์และราชวงศ์จักรี
ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นผู้ตั้งกรุงธนบุรีให้เป็นราชธานีแห่งใหม่เช่นกัน
นอกจากนี้ พระราชกรณียกิจในการสงครามก็ยังคงเป็นประเด็นที่นำมาเทียบเคียง
เพราะทั้งสองพระองค์ต่างเป็นผู้ร่วมกอบกู้เอกราช แต่เมื่อขึ้นสู่ยุคสมัยกรุงรัตน
โกสินทร์แล้ว เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินและกรุงธนบุรีดูเหมือนดกอยู่ภาย
ใต้ประวัติศาสตร์ของกรุงเทพมหานคร ดังนั้น เมื่อฝั่งพระนครเตรียมการเฉลิม
ฉลองด้วยการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์รัชกาลที่ 1 ขึ้นและยกย่องว่าพระองค์
คือผู้ก่อตั้งราชวงศ์ จึงทำให้เกิดความต้องการที่จะเชิดชูสมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้น
เช่นกันบ้างที่ฝั่งธนบุรี

แนวคิดที่ว่าด้วยการเปรียบเทียบพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของ

⁴³ ก่อนการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาและการตัดถนนในพื้นที่จังหวัดธนบุรีในช่วงทศ
วรรษที่ 2470 ฝั่งธนบุรีไม่มีรถยนต์ใช้ในพื้นที่ดังเช่นฝั่งพระนคร แม้แต่ยานราชการก็ยังคงใช้จักร
ยาน จึงมีคำเปรียบเปรยว่า พวกที่ไม่รู้จักรถยนต์นั้นมียูสสามพวกคือ “หมาฝั่งธน คนบางโพ ควาย
โคบางเขน” ใน ลาวินัย ไซตามะ, วิถีชีวิตคนกรุงสมัยก่อนศตวรรษมาแล้วและชีวิตชาวกรุงสมัย
สงคราม (กรุงเทพฯ: ทิพย์อักษร, 2527), น. 31.

กษัตริย์ทั้ง 2 พระองค์ได้รับการกล่าวถึงอยู่เสมออย่างที่ปรากฏในข่าวหนังสือพิมพ์ฉบับต่าง ๆ จึงนับได้ว่าหนังสือพิมพ์เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญที่ช่วยให้การเคลื่อนไหวนี้ประสบความสำเร็จ เพราะหนังสือพิมพ์เป็นสื่อกลางที่ช่วยเผยแพร่แนวคิดข้อเรียกร้องของประชาชนให้รับทราบโดยทั่วกันในรูปแบบของข่าว บทความหรือความคิดเห็นต่าง ๆ รวมทั้งทำหน้าที่กระตุ้นเตือนรัฐบาลให้รับดำเนินการเพื่อสนองความต้องการของประชาชน หนังสือพิมพ์ที่มีบทบาทต่อการเคลื่อนไหวเพื่อจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ในช่วงแรกนี้ ได้แก่

หนังสือพิมพ์ *บางกอกการเมือง* (พ.ศ. 2465-2475) เจ้าของคือ นายหอม นิลรัตน์ นายเสม สุมานันท์ เป็นบรรณาธิการ เป็นหนังสือพิมพ์ที่เสนอข่าวสารและให้ความรู้ความคิดเห็นทางเชิงการเมือง⁴⁴

หนังสือพิมพ์ *ศรีกรุง* (พ.ศ. 2469-2497) เจ้าของคือ บริษัทศรีกรุงเพรส (The Srikrung Press) โดยมี นายมานิต วสุวัต เป็นผู้จัดการ ร้อยตรีवाद สุนทรจามร อดีตนายตำรวจภูธรทางมณฑลภาคเหนือ เป็นผู้เขียนข่าวหรือความเห็นต่าง ๆ ที่สำคัญโดยใช้นามปากกาว่า “หมอโพล้ง” หรือ “ตาโพล้ง”⁴⁵ แนวการนำเสนอของหนังสือเน้นที่ข่าวและบทความแสดงทัศนะหรือวิพากษ์วิจารณ์การเมืองและนโยบายการบริหารงานของรัฐบาล และเป็นปากเสียงของประชาชน

หนังสือพิมพ์ *หลักเมือง* (พ.ศ. 2470-2476) เจ้าของคือ นาย ต. บุญเทียม เสนอข่าวและความเห็นเกี่ยวกับปัญหาของระบบราชการซึ่งครอบคลุมไปถึงความแตกต่างของกลุ่มสถานภาพในสังคมไทยด้วย⁴⁶

หนังสือพิมพ์ทั้งสามฉบับกลายมาเป็นสื่อกลางของการเรียกร้องและบอกเล่าถึงความต้องการของฝั่งธนบุรีมาโดยตลอด ดังจะเห็นได้จากบทความที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับฝั่งธนบุรีลงตีพิมพ์อยู่เสมอ ดังเช่นที่ “สินเกลิง ธนบุรี” ได้กล่าวถึงหนังสือพิมพ์ *ศรีกรุง* ที่ได้ทำหน้าที่เป็นสื่อกลางให้แก่ชาวฝั่งธนบุรีตลอดมาจน “ชาวธนไม่น้อยยังคงรู้สึกขอบใจคนหนังสือพิมพ์นี้ที่มีใจเอื้อเฟื้อออกความเห็นหวังดีต่อธนบุรีอยู่เสมอ เช่นขอให้ทำสิ่งนั้นลง และสิ่งนั้นขึ้นมาแทบนับครั้งไม่ถ้วน”⁴⁷

⁴⁴ อัจฉราพร กุมพิตสมัย, “รายงานวิจัยเรื่องปัญหาภายในสังคมไทยก่อนการปฏิวัติ 2475 : ภาพสะท้อนจากเอกสารและงานเขียนทางหนังสือพิมพ์” (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), น. 59.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, น. 64.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, น. 65.

⁴⁷ “เรื่องทรงสร้างสวรรค์ให้ชาวธนบุรี” *ศรีกรุง* (ศุกร์ที่ 9/8/71); หจข., ร.7 ม.26.5/70 เรื่อง สะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ควรสร้างที่ไหน (4 ตุลาคม-14 กุมภาพันธ์ 2471).

บทความเรื่อง “สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี” โดย ตาโปลัง หรือ หมอโปลัง (หนังสือพิมพ์ บางกอกการเมือง ฉบับวันอังคารที่ 11 ธันวาคม 2472) ได้กล่าวถึง สมเด็จพระเจ้าตากสินไว้ดังนี้

...วีรกษัตริย์ผู้มีความกล้าหาญประเทศชาติ ศาสนา ซึ่งก่อความอับอายของ สยามรัฐลือมาอาณาจักรไว้ได้ในเวลาฉุกเฉินนั้น นอกจากพระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว ต้องนับว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นผู้มีพระคุณแก่ ประเทศอย่างเอกอุ ซึ่งคนไทยในสมัยนี้จะลืมนึกถึงแลสร้างลืมนึกไม่ได้เป็นอันขาด เพราะถ้าเราทำเป็นลืมนึกถึงสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ เราก็คงทำอะไรได้ แม้แต่ บิดามารดาของเราเองได้คู่กัน ซึ่งไม่ต้องด้วยความประสงค์ของรัฐบาลในยุค ปัจจุบัน... อีก 4-5 ปีข้างหน้า กรุงเทพมหานครจะมีอายุครบ 150 ปีบริบูรณ์ เราทั้งหลายจะได้ชมพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประดิษฐานอยู่ ณ เชิงสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ฝั่งปากพระนคร ส่วนเชิง สะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ฝั่งธนบุรีอันเป็นที่ประทับที่กรุงเทพฯ นั้น ยัง อ้างว้างว่างเปล่าอยู่ ข้าพเจ้าเห็นสมควรว่า รัฐบาลสยามควรดำริจัดการสร้าง พระบรมรูปสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นไว้เพื่อเป็นที่สักการบูชาของปวงนิกรชน ให้เป็นที่ระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ท่าน ซึ่งมีอยู่แก่ประชาชนชาว สยามอย่างเอนก หากในอนาคตกาลจะได้มีพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ขึ้นจริง ข้าพเจ้าก็หวังว่าจะเป็นที่ถูกใจมหาชนมิใช่น้อย และแม้จะมีการเรียกรับเงิน ในการสร้างพระบรมรูปนี้ ข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่า ประชาชนชาวสยามซึ่งยังระลึกถึง พระเกียรติคุณของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีคงจะมีผู้เข้าร่วมช่วยเหลือเป็นจำนวน มากมายโดยไม่ต้องสงสัย⁴⁸

ส่วนในหนังสือพิมพ์ หลัคมือง ได้มีผู้แสดงความเห็นเรื่องให้ช่วยกัน ระลึกถึง “เจ้าพระเดชนายพระคุณ ผู้กู้ความอิสระภาพของประเทศสยาม” โดยสร้าง เป็นอนุสาวรีย์ถวายให้เป็นທີ່เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้ ณ ที่ใดที่ หนึ่ง เพื่อเปิดโอกาสให้ราษฎรเคารพบูชา⁴⁹

⁴⁸ หจข., ร.7 ม.26.12/3 ข่าวหนังสือพิมพ์บางกอกการเมือง เดือนธันวาคม พ.ศ. 2472 (2-30 ธันวาคม 2472).

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน.

อย่างไรก็ตาม ความคิดที่จะให้รัฐบาลดำเนินการก่อสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชคู่ไปกับพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็มีเสียงคัดค้านเช่นกัน ดังที่ “เปิดน้อย” ได้แสดงความเห็นไว้ในบทความเรื่อง “สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี” (หนังสือพิมพ์ หลักเมือง ฉบับวันจันทร์ที่ 16 ธันวาคม 2472) ดังนี้

...ครั้นมาบัดนี้ ข้าพเจ้าเห็นหนังสือพิมพ์ฉบับ 1 ลงความเห็นว่าจะสร้างอนุสาวรีย์ คือ รูปสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ประดิษฐานไว้ที่เชิงสะพานปทุมบรมราชานุสรณ์ปากฝั่งธนบุรีนั้น ข้าพเจ้ายังไม่เห็นพ้องด้วยในข้อแนะนำให้ทำดังนี้ เว้นแต่จะประดิษฐานไว้ในที่ใดที่หนึ่งนั่นแหละจึงจะเห็นด้วย ค่าที่สะพานปทุมบรมราชานุสรณ์ชาวเราทั้งหลายช่วยรัฐบาลบริจาคทรัพย์สร้างเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ต้องน้อมเกล้าถวายให้เปนพระเกียรติยศปรากฏไปชั่วฟ้าแลดินสลายแต่จำเพาะพระองค์เดียว จะโยงเอาพระเดชนายพระคุณผู้ใดเข้าปะปนพระผู้ทรงภูษาศิลาสนาไทยในครั้งที่สุดไม่ได้เป็นอันขาด แม้จะถือว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับสมเด็จพระปฐมบรมวงศ์จักรีวงศ์ทรงกอบกู้ความเปนไทยของชาติมาด้วยกัน ความจริงแห่งพระบุญยาบารมีย่อมมีต่างกันอยู่มาก ซึ่งจะเอามารวมกันมิได้ เมื่อว่าพวกเรายังไม่ลืมพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จะเรียกรายกันสร้างโรงเรียนขนาดใหญ่ให้สมควรแก่เป็นมหาวิทยาลัยขึ้นในจังหวัดธนบุรี แล้วขนานนามโรงเรียนนั้นว่า “มหาวิทยาลัยแห่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี” ดูเหมือนจะแยบคายและไม่ผิดกาลเทศะด้วย⁵⁰

พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช จึงไม่ได้มีหน้าที่เพียงแค่แสดงถึงวีรกรรมของมหาราชผู้กู้ชาติ หรือสื่อที่แสดงถึงอุดมการณ์ความรักชาติเท่านั้น หากแต่ยังเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องความทัดเทียมให้กับคนฝั่งธนบุรีอีกด้วย

การดำเนินงานเพื่อจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ จึงได้เริ่มต้นขึ้นตามคำเรียกร้องของประชาชนในพื้นที่และภายใต้การสนับสนุนของรัฐบาล โดยได้หยุดเว้นช่วงไปในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 จนเมื่อเหตุการณ์ความวุ่นวายยุติลง การ

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน.

ดำเนินการจัดสร้างที่ได้วางแผนพร้อมทั้งออกแบบไว้จึงได้เริ่มอีกครั้ง โดยคณะกรรมการอำนวยการสร้างมอบหมายให้ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี รับผิดชอบออกแบบและปั้นพระบรมรูป ซึ่งจุดสำคัญของการสร้างพระบรมรูปคือการปั้นพระพักตร์และลักษณะท่าทาง ซึ่งศาสตราจารย์ศิลป์ได้วางแผนทางสำหรับการปั้นไว้ว่า ต้องการเสนอลักษณะของพระมหากษัตริย์ไทยที่ต่างไปจากอนุสาวรีย์ที่เป็นพระบรมรูปของพระมหากษัตริย์หรือวีรบุรุษอื่นๆ ที่เคยสร้างมาแล้ว โดยต้องการแสดงให้เห็นความเป็นผู้นำและเป็นแม่ทัพที่กล้าหาญเด็ดเดี่ยวจนสามารถนำไทยพ้นจากอำนาจของพม่า โดยสร้างเป็นรูปสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงประทับอยู่บนหลังม้า พระหัตถ์ขวากำดาบยื่นไปข้างหน้าพร้อมที่จะนำทัพไปกอบกู้เอกราชของชาติไทย เช่นเดียวกับม้าทรงที่ยืนอยู่ในท่าพร้อมที่จะทะยานไปข้างหน้า หูตั้งชัน ทางกระดกขึ้นเล็กน้อย ซึ่งดูแปลกตาต่างจากอนุสาวรีย์อื่นๆ ที่สร้างในประเทศไทยตรงที่ พระมหากษัตริย์หรือวีรบุรุษมักจะยืนนิ่งๆ ไม่แสดงอาการเคลื่อนไหว ทำให้ดูเหมือนไม่มีชีวิตจิตใจ⁵¹

เมื่อทำการติดตั้งแล้ว เกิดกระแสวิจารณ์เรื่องลักษณะของม้าทรงเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะลักษณะของหางม้าที่ชี้ไปข้างหลังซึ่งบางคนถึงกับกล่าวว่าเป็นท่าทางของม้าที่กำลังจะ “ชี้” และเรื่องการวางเท้าของม้าทรง ที่เท้าทั้ง 4 อยู่บนฐานไม่ได้ทำท่าโจนทะยานซึ่งน่าจะแสดงถึงการเคลื่อนไหวที่ทรงพลังได้ดีกว่า ซึ่งศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เองก็ยอมรับว่า ไม่เคยมีงานศิลป์ชิ้นใดที่สร้างขึ้นในประเทศไทยจะประสบความสำเร็จวิพากษ์วิจารณ์มากมายเหมือนอนุสาวรีย์ของพระเจ้าตากสิน⁵²

กระแสการวิพากษ์วิจารณ์นี้คงจะต้องมีมากพอสมควร จนศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรีในฐานะที่เป็นประติมากรปั้นพระบรมรูปนี้ต้องเขียนบทความเพื่อชี้แจงเหตุผลที่ต้องสร้างรูปในลักษณะดังกล่าว ลงตีพิมพ์ในวารสาร *ศิลปากร* ฉบับเดือนกันยายน พ.ศ. 2497 (หลังรัฐพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ไปแล้ว 5 เดือน)

พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินเมื่อเสร็จสมบูรณ์แล้วเป็นพระบรมรูปทรงม้าพระที่นั่งออกศึก สร้างด้วยทองสัมฤทธิ์ ทรงเครื่องกษัตริย์นักรบสวมพระมาลาเบี่ยง พระหัตถ์ขวาทรงถือพระแสงดาบนำทัพเข้ารุกไล่ข้าศึก

⁵¹ วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, *ชีวิตและงานของอาจารย์ศิลป์ พีระศรี* (กรุงเทพฯ: บริษัทเงินทุนหลักทรัพย์ซีทีก้า จำกัด (มหาชน), 1996 (2539)), น. 82-84.

⁵² ศิลป์ พีระศรี, “ลักษณะม้าทรงของอนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช,” *ศิลปากร* 8 (กันยายน 2497): 50.

พระหัตถ์ซ้ายทรงบังเหียน หันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้สู่เมืองจันทบุรี องค์พระบรมรูปประดิษฐานบนแท่นเสาใหญ่ซึ่งหล่อด้วยคอนกรีต ทั้งสองด้านของแท่นเป็นรูปปั้นปูนต่าซึ่งเปลี่ยนจากแบบเดิมที่จะสร้างเป็นรูปทหารยืนอยู่ทั้งสองด้าน มาเป็นภาพแสดงเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ชาติไทยแทน

ภาพที่ 1 แสดงถึงภาพประชาชนซึ่งหมดหวังเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า

ภาพที่ 2 แสดงให้เห็นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเกลี้ยกล่อมประชาชนให้รวมกันกู้เอกราช

ภาพที่ 3 แสดงให้เห็นพระองค์ทรงออกรบและมีชัยชนะทุกครั้ง

ภาพที่ 4 แสดงให้เห็นความผาสุกของประชาชนเมื่อทรงกอบกู้เอกราชได้แล้ว⁵³

รวมสิ้นค่าใช้จ่ายทั้งหมด เป็นเงินทั้งสิ้น 5,197,872.45 บาท โดยได้งบประมาณจากรัฐบาล 200,000 บาท ส่วนที่เหลือมาจากการเรียไธขอรับบริจาคจากประชาชน ใช้เวลาในการดำเนินงานจัดสร้าง 19 ปี (พ.ศ. 2478-2497)

เมื่อประดิษฐานพระบรมราชานุสาวรีย์บนฐานเรียบร้อยแล้ว จึงได้กำหนดให้วันที่ 17 เมษายน พ.ศ. 2497 ซึ่งตรงกับวันพระราชสมภพของพระองค์ กระทำรัฐพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์โดยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ และถือเอาวันที่ 28 ธันวาคม ซึ่งเป็นวันที่เสด็จขึ้นครองราชย์ จัดงานเฉลิมฉลอง ณ บริเวณพระบรมราชานุสาวรีย์เป็นประจำทุกปีจนถึงปัจจุบัน

⁵³ สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, อนุสรณ์สถานโบราณวัตถุไทย, น. 429.